

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

Υπό τοῦ κ. ΧΡΗΣΤΟΥ Χ. ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ

Μὲ τὴν λέξη «παιδεία» ἡ σκέψη μας πάει ἀμέσως πρὸς τὴν ἐκπαίδευση τοῦ πληθυσμοῦ μὲ σκοπὸ τὴν οἰκονομικὴ προώθηση τῆς χώρας, ἢ, τέλος πάντων, τὸν ἐξευρωπαϊσμό της. Καὶ ἔχουν εἰπωθῆ πολλά σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Τόσα πολλά, ὥστε νὰ ξεχάσουμε πὼς ὑπάρχουν κι' ἄλλες ὀπτικὲς γωνίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντιμετωπίζουμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Ἐδῶ θὰ διερευνήσουμε τὸ θέμα τῆς παιδείας ἀπὸ μιὰ τέτοια διαφορετικὴ σκοπιά.

Θὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ θέμα μας ἀπὸ μιὰ μακροπρόθεσμη καὶ πιὸ συνολικὴ ἱστορικὴ προοπτικὴ. Δηλαδή, θὰ ἀναλυθοῦν οἱ ἐπιπτώσεις ὠρισμένων γεγονότων τῆς ἐποχῆς μας, ἐπάνω στὴν παιδεία τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, ἀλλὰ σὲ ἕνα ἐπόμενο, ὅπου τελικῶς κρίνονται.

Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι κάνουμε διάκριση μεταξὺ τῆς «παιδείας» τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς «ἐκπαίδευσως». Καὶ ξεκινᾶμε ἀπὸ δυὸ θεμελιώδη γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας: τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο καὶ τὸν βιομηχανικὸ τρόπο τῆς ζωῆς μας. Τὸ ὅτι, δηλαδή, βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἐποχῆ, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐπινόησε μηχανὲς γιὰ νὰ τρώγῃ καὶ νὰ ἀλληλοτρῶγεται. Καὶ θὰ ἐξετάσουμε τὴ θέση τῆς παιδείας μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ περιβάλλον.

1. Ἡ ἐμπειρία τοῦ πολέμου

Τὰ μεγάλα περιστατικὰ ποὺ συγκλονίζουν τίς συνειδήσεις ἀσκοῦν μιὰ μόνιμη ἐπίδραση στὴν ἐφεξῆς συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἔχουν μιὰν ἀπροσμέτρητη παιδευτικὴ ἀξία. Μὲ τὴν προϋπόθεση βεβαίως ὅτι ἡ συνείδηση ἐπωφελεῖται ἀπὸ αὐτὴ τὴ δοκιμασία καὶ δὲν συντρίβεται ἢ δὲν ἀδιαφορεῖ.

Τὰ περιστατικὰ τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ἐπέδρασαν στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση κατὰ τρόπο ποὺ ἀλλοίωσε τίς διαστάσεις της. Ἦταν σὰν τὴν πλημμύρα ποὺ πάει νὰ σπάσῃ ὅλα τὰ ὑδρονομικὰ ἔργα κι' ὅλα τὰ φράγματα. Καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τὸν καλλιεργημένο ἀπὸ αἰῶνες χῶρο στὴν πρωτόγονή του κατάσταση. Διότι ἐτέθη ὑπὸ δοκιμασίαν καὶ ἀμφισβητήθηκε κάθε χωρομετρικὴ διαρρύθμιση.

Οἱ θανάσιμες ρωγμές, ποὺ ἀνοίξαν στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, δυνα-

τὸν νὰ ἀποβοῦν μοιραῖες. Παρὰ ταῦτα, ἡ κοινωμία μας ὀργανώθηκε ξανά. Μιὰ ὀργάνωση ὅμως τυπική, λειτουργική, χωρὶς τὴν κατάφαση τῶν βαθυτέρων παρορμήσεων τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὁ ἀνθρώπος ἔμεινε ξένος μέσα στὸ ἴδιό του τὸ σπῆτι, πού τὸ στοιχείωσαν οἱ ἀμφιβολίες.

Ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος προέκυψε ἀπὸ δυνάμεις πού δροῦσαν στὴν καρδιά τῆς πιὸ πολιτισμένης Ἠπειροῦ - τῆς Εὐρώπης. Ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τῆς δὲν στάθηκε ἱκανὸς νὰ ἀναχαιτίσει τὴν ἀγριότερη ἀνθρωποσφαγή τῆς ἱστορίας. Συνεπῶς, μετὰ ἀπὸ τὸν πόλεμο αὐτό, τὰ φτερά τοῦ πνεύματος βάρυναν ἀπελπιστικά, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπη στὸν ἑαυτό του τὶς ἀλλοτινὲς ξένοιαστες πτήσεις του. Ὁ καιρὸς τῶν μεγαλόστομων ἐκφράσεων πέρασε. Πέρασε καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἐλαφρολογίας. Σήμανε ἡ ὥρα τῆς ἐμβριθοῦς περισκέψεως. Κι' ἂν ἡ ἐμβριθὴς περίσκεψη ἦταν κάποτε προνόμιο ὀρισμένων τυρανισμένων πνευμάτων, τώρα εἶναι κλῆρος κάθε σοβαροῦ ἀνθρώπου. Διότι τυρανίσθηκε τὸ πνεῦμα ὄλων τῶν ἀνθρώπων, ἀνεξαιρέτως. Ἐκεῖ πού πρὶν ὁ σκληρὸς ἀγώνας τῆς αὐτογνωσίας βάρυνε τὸ πνεῦμα, τώρα ἤρθαν τὰ συνταρακτικὰ περιστατικά, ὅπου μὲ τὸ χαλύβδινο ὑνὶ τους ὄργωσαν καὶ τὶς πιὸ ἐπιφανειακὲς συνειδήσεις. Μοῖρα μας εἶναι νὰ μᾶς καλλιερῆ καὶ νὰ μᾶς παιδεύη καὶ νὰ μᾶς βαθαινῆ ἡ δοκιμασία. Βάθος συνειδήσεως εἶναι τὸ κέρδος ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐπιβίωση.

Ἄλλὰ ἂν μιὰ εὐρωπαϊκὴ παιδεία δὲν μπόρεσε νὰ ἀποτρέψη τὴν πρωτογονικὴ ἀνθρωποσφαγή, τότε τί νόημα ἔχει ἡ παιδεία; Αὐτὴ τὴν στιγμή, πού ἡ Εὐρώπη σπουδάζει τὴν ἐπιστήμη, τὴν φιλοσοφία, τὶς καλὲς τέχνες, τὴν ποίηση, πατάει ἐπάνω ἀπὸ τριάντα ἕξ ἑκατομμύρια νεκροῦς· ἐπάνω ἀπὸ τριάντα ἕξ ἑκατομμύρια θύματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, τῆς εὐρωπαϊκῆς ψυχῆς. Βεβαίως, θὰ ἔλεγε κανεὶς, πὼς μιᾶς πολὺ γενικά· πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ κάνουμε διακρίσεις· νὰ κάνουμε ἀνάλυση τοῦ φαινομένου ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη, ἔθνολογική, ψυχολογική, οἰκονομική κλπ. Πρὸς τί ὅμως ὅλη αὐτὴ ἡ σπουδὴ, ὅταν στὸ τέλος δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ δώσουμε ἡσυχὸ θάνατο ἔστω καὶ μόνο στὰ παιδιὰ πού πέθαναν ἀπὸ τὴν πείνα ἢ τοὺς βομβαρδισμούς; Πρὸς τί ὅμως, ὅταν τριάντα ἕξ ἑκατομμύρια γυάλινα μάτια μᾶς κοιτᾶνε πέρα ἀπὸ τὸν τάφο τους καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὰ κλείσουμε μὲ χερί ἀδελφικό; Καὶ πὼς ἔμεις νὰ ἐπιδοθούμε ἀμέριμνοι στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν φιλοσοφία καὶ στὴν ποίηση, ὅταν μᾶς παρακολουθῆ τὸ διαπεραστικὸ βλέμμα τῶν νεκρῶν τῆς Χιροσίμα;

Ἄνάμεσά μας περιφέρονται ἀκόμη οἱ τραυματισμένοι τοῦ πολέμου. Τὸ μεγαλύτερο τραῦμα ὅμως τὸ ὑπέστη ἡ συνειδησή μας. Καὶ πρέπει νὰ περισυλλέξουμε τὶς σκορπισμένες σάρκες τῆς. Νὰ συνεφέρουμε τὴν τρομαγμένη μνήμη μας. Τὰ γαιτροσόφια, ἐν τούτοις, δὲν ἀρκοῦν καὶ τὰ φάρμακα δὲν ὑπάρχουν. Ἡ ζωὴ, μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν γενεῶν πού ἐπινόησε, ἀφήνει πίσω τὰ θανάσιμα παγιδεύματα, ὅπως ἀφήνει τὸ φίδι τὸ παλαιό του ντύμα, καὶ ξαναβεβαιώνει τὴν αἰσιοδοξία τῆς μέσα στὴν ζωικὴ ὀρμὴ τῆς νέας γενεᾶς.

Ἡ νέα γενεά, ὅμως, ζητάει ἀπὸ τοὺς παλαιότερους νὰ χειραγωγηθῆ. Στὴν ἀβεβαιότητα τῆς ζωικῆς φορᾶς τῆς ζητάει ἓνα σχῆμα. Στὰ εὐφωρα

σπλάχνα της ζητάει να ρίξουμε τόν σπόρο για να καρπίσουν. Και έπαφίεται στόν σπορέα, δραματιζόμενη άγλαούς καρπούς. Τοῦ ἰπορέα όμως τήν ψυχή τήν συνέχει ή άγωνία, μήπως ό σπόρος που θά ρίξη είναι και πάλι ό σπόρος του κακού. Δεινό τό δίλημμα.

‘Η εύρωπαϊκή παιδεία έδοκιμάσθη τραγικά. ‘Ωστόσο, για τήν βελτίωσή μας, κανένα άλλο μέσο δέν διαθέτουμε. Διαπιστώσαμε, έν τούτοις, πώς είναι πολύ εύθραστη, ότι έχι τούς περιορισμούς της, ότι άπλώς είναι ένα κατηγόρημα τής ύπάρξεως· ή ανθρώπινη ύπαρξη είναι πολύ πιό στοιχειακή, πιό δυναμογόνος, πιό περίπλοκη. ‘Η, ίσως, πιό άπλη. ‘Αλλά ή άπλότητά της έδρεύει τόσο βαθεία, που τήν καθιστά σκοτεινή και άνεξιχνίαστη. Και μόνον όταν έκδηλώνεται στην ιστορική έπιφάνεια προσλαμβάνει μιá φαντασμαγορική ποικιλία έκφάνσεων.

‘Από τούς ισχυρούς άλληγεϊς άνέμους, που φύσηξαν επάνω από τόν πλανήτη μας, στα χρόνια του πολέμου, τό μόνο που έμεινε επάνω στο κορμι του άνθρώπου ήταν ή ίδια του ή γύμνια. Μιά γυμνότης περιδεής. ‘Ωστόσο, μιá γυμνότης γνήσια. ‘Αλλά και μιá γυμνότης κρίσιμη, δηλαδή, κινδυνώδης. Πάντοτε έρωτοῦσε ό άνθρωπος: από που έρχεται, που βρίσκεται, που πάει. ‘Ωστόσο πήγαινε, ακολουθώντας τούς χαραγμένους από τήν παράδοση δρόμους. Για πρώτη φορά, όμως, με τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, συνειδητοποίησε έντρομος ότι πράγματι δέν ξαίρει που πάει. Αύτή ή συνείδηση του άδιεξόδου έγινε έκτοτε μόνιμη διάσταση τής ύπάρξεώς του. ‘Εγινε μιá μεταβλητή μέσα στη συνάρτησή της· πήρε τή μορφή κατηγορίας, δηλαδή, τρόπου βιώσεως τών έγκοσμίων.

Τοῦτο είναι αυτόχρομα μιá μεγάλη παιδεία. Διότι ή παιδεία ακριβώς σ’ αυτό άποβλέπει· σε μιá μεταστροφή τής συνειδήσεως, σε μιá περιαγωγή τής ψυχής, για να χρησιμοποιήσουμε τόν πλατωνικό όρο. Αύτή τήν περιαγωγή, ό Πλάτων τήν μυθολόγησε και τήν ικρίωσε μεταξύ ούρανού και γής. ‘Εμās όμως δέν μάς έμεινε ούτε ράκος μύθου, για να ντύσουμε τή γύμνια μας· ή γή θρύβεται και ό ούρανός σιωπά. Μιά περιαγωγή ώστόσο στην έρημο άνέκαθεν ήταν προϋπόθεση τής έσχατης σοφίας. Και πράγματι, μέσα στην έρημιá και τόν παραλογισμό του σύμπαντος πορευόμαστε προς τήν έσχατη σύνεση.

2. ‘Η ώρα του άνθρώπου

Είπαμε πώς από τόν πόλεμο έξήλθε ό πνευματικός πολιτισμός δεινά τραυματισμένος. ‘Όμοια τραυματισμένος έξήλθε και ό υλικός πολιτισμός μας. Πόλεις, συγκοινωνίες, λιμάνια, βιομηχανίες έκειντο σε έρείπια. Οί οικονομικοί, όμως, νόμοι έχουν τήν δική τους λογική. ‘Η έντονη ζήτηση τής άνασυγκροτήσεως και τών μεγάλων πληθυσμιακών συνόλων άνέπτυξε τίς βιομηχανίες και μέσα σε λίγα χρόνια, όχι μόνο άποκαταστάθηκαν οί ζημιές του πολέμου, αλλά υπερακοντίσθηκαν και τά προπολεμικά επίπεδα παραγωγικής έπιδόσεως.

Και τώρα, εμπρός στα μάτια μας, ὀρθώνεται ἓνας σφριγηλὸς βιομηχανικὸς κόσμος πὺ μετασχηματίζει καὶ τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ σὲ πολιτισμὸ ἀστικό. Θὰ ἀναλύσουμε, ὅμως, τὶς συνέπειες αὐτοῦ τοῦ δημιουργικοῦ βιομηχανικοῦ οἴστρου, πὺ συνεπῆρε τὴν ὑδρόγειο, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὶς ἐπιπτώσεις του στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ ἀποτιμήσουμε τὴν παιδεία του.

Κάθε βράδυ, πάνω ἀπὸ τὸ λεκανοπέδιο τῆς πρωτεύουσας, ὑψώνεται μιὰ στήλη ἀπὸ φῶς καταυγαστικό, ἐνῶ βαθὺ σκότος καλύπτει τὴν ἐπαρχία. Τὰ ὄρεινὰ χωριὰ ἐγκαταλείπονται, τὰ ὑπόλοιπα ἐρημώνουν, κι' ὄλος ὁ πληθυσμὸς σπεύδει πρὸς τὴν πρωτεύουσα. Μέσα στὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια πεντακόσιες χιλιάδες ἐπαρχιωτὲς ἐγκαταστάθηκαν στὴν πρωτεύουσα, γιὰ νὰ χαροῦν, ἴσως, τὸ νυκτερινὸ καταυγαστικὸ φῶς. Σ' αὐτὴ τῇ διαδικασίᾳ τοῦ ἐξαστισμοῦ, ἐκεῖνο πὺ ἔχει μεγάλη σημασία εἶναι ὅτι ὁ πανάρχαιος ἐπαρχιακὸς πολιτισμὸς πεθαίνει, ξεψυχάει στὰ φωτισμένα κράσπεδα τῶν μεγαλουπόλεων. Ἡθῆ, ἔθιμα, θρησκευτικὴ συνείδηση, προφορικὴ παράδοση, δημοτικὸ τραγοῦδι, λαϊκὴ τέχνη, ἐξαφανίζονται μὸλις εἰσβάλλει ὁ ἀστικός τρόπος ζωῆς. Τί παρέχει ἡ πόλις στὸν ἀνθρώπο, πὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθῇ στὴν ἀκατανίκητὴ ἔλξη τῆς; Ποιὰ εἶναι τὰ μαυλιστικὰ τῆς φίλτρα, πὺ ἀφιονίζουν τοὺς ἔραστὲς τῆς; Εἶναι τὰ ὑλικά ἀγαθὰ, δηλαδὴ, ὁ ἄρτος καὶ τὰ θεάματα. Τὸ μάτι τοῦ ἀστικοποιημένου ἀτόμου μένει ἐκστατικὸ μπροστὰ στὶς βιτρίνες τῶν μαγαζιῶν, ὅπου τὸ κέρας τῆς βιομηχανικῆς ἀμαλθείας σώρευσε τὰ πλοῦτή του. Καὶ παραληρεῖ μπροστὰ στὶς φωτεινὲς καὶ πολὺχρωμες ἀφίσεις τῶν θεαμάτων. Ὅλος ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, στηρίζεται ἀκριβῶς στὴν πλεονεξία τοῦ λάρυγγος καὶ τοῦ ματιοῦ. Οἱ προγραμματιστὲς στὶς ὑπανάπτυκτες χῶρες τῆς Ἀφρικῆς ἀπογοητεύονται γιὰ τὸ μέλλον τῶν προγραμμάτων ἀστικοποιήσεως, διότι οἱ ἰθαγενεῖς δουλεύουν μιὰ ἐβδομάδα στὸ ἐργοστάσιο καὶ τὴν ἄλλη ἀπολαμβάνουν τὴν ἡμέρα τους ἐν λιτότητι, συντηρούμενοι ἀπὸ τὰ περισσεύματα τῆς προηγούμενης. Ἀντιθέτως, τὸ ἀστικοποιημένο ἄτομο ἔχει δώσει γῆν καὶ ὕδωρ στὴ νέα θεότητα τῆς ὑλικῆς εὐμαρείας. Ὅχι μόνον ἐργάζεται ὅλες τὶς ἐργάσιμες ἡμέρες τοῦ ἔτους, ἀλλὰ μείωσε καὶ τὶς γιορτὲς στὸ ἐλάχιστο. Δὲν γιορτάζει πλέον ἐργάζεται. Συχνότατα ἐργάζεται σὲ περισσότερες ἀπὸ τὴ μιὰ δουλειές. Ἐκανε τὶς μηχανὲς νὰ δουλεύουν γι' αὐτὸν γιὰ νὰ ἔχη περισσότερο ἐλεύθερο χρόνο, κι' ἀκριβῶς ὁ χρόνος τοῦ λείπει. Ὁ ἀνθρώπος τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, εἶναι ὁ πιὸ βιαστικός καὶ πολυάσχολος ἀνθρώπος πὺ ἐφτίαξε ἡ ἱστορία. Οἱ ἄστοι εἶναι σὰν ἰοντισμένα ἄτομα μέσα στὸν ἠλεκτρικὸ συσσωρευτὴ τῆς πόλεως. Ὅλοι τρέχουν νὰ προλάβουν. Δὲν ἔχουν καιρὸ γιὰ χαμένες κουβέντες. Μέσα στὴν τεράστια μηχανικὴ ὀργάνωση εἶναι κι' αὐτοὶ μηχανές. Μὲ μηχανὲς κινοῦνται, μὲ μηχανὲς τρῶνε, μὲ μηχανὲς διασκεδάζουν. Ἐκατομμύρια ψυχὲς ἔχουν στριμωχτῆ στὰ πεζοδρόμια, σὲ σειρὲς μηρυγκιῶν γιὰ νὰ περνοῦν ἐλεύθερες, παταγώδεις καὶ φρενήρεις οἱ αὐτοκίνητες μηχανές. Στὶς ὁποῖες ἔχει δοθῆ ἡ προτεραιότης τοῦ πράσινου κύματος, ἐνῶ οἱ ἄστοι ἀναμένουν σὲ προκαθωρισμένα σημεία, ὥστε μὲ τὴν ἐντολὴ ἐνὸς ἀόρατου μηχανικοῦ ποιμένος νὰ διαπεραιω-

θοῦν ἀγεληδὸν στὸ ἀπέναντι ἄκρο τῆς ὁδοῦ. Καὶ οἱ τελευταῖοι τῆς ἀγέλης κινδυνεύουν τὸν ἔσχατο κίνδυνο ἀπὸ τὸ ἐπερχόμενο πράσινο κύμα τῶν ὤρουμένων μηχανῶν. Καὶ ποῦ πάνε ὅλοι αὐτοὶ οἱ βιαστικοί; Χώνονται μέσα σὲ μεγάλα κτίρια, τοὺς παραλαμβάνει μιὰ ἀνυψωτικὴ μηχανὴ καὶ τοὺς τοποθετεῖ κατὰ ὀρόφους. Κάθε πολυώροφο κτίριο εἶναι σὰν ἓνα τσαμπὶ ἀπὸ ἀνθρώπους. Ἔτσι, διαστρωμένοι ὀριζοντιῶς σὲ πολλὲς ἐπάλληλες στρώσεις, γιὰ νὰ χωρέσουν στὸν περιωρισμένο χῶρο τῆς πόλεως, οἱ ἄνθρωποι σκύβουν πάνω ἀπὸ ἄσπρα χαρτιά καὶ τὰ γράφουν. Ὅλο τὸ ποτάμι τῆς ζωῆς τοὺς περνάει ἀπὸ τὴν πέννα τους καὶ μαυρίζει τὰ χαρτιά. Τόνοι ἀπὸ χαρτιά γράφονται κάθε μέρα. Μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀσχολεῖται στὸ νὰ γράφῃ χαρτιά.

Καὶ ὅλη αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ σ' ἓνα τέτοιο μηχανικὸ τρόπο ζωῆς δὲν γίνεται γιὰ κανένα ὑψηλὸ ἰδανικόν. Γίνεται γιὰ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ. Ἡ χρησιμοθηρία εἶναι τὸ μέγα κίνητρο. Μὲ μιὰ τέτοια μονοσήμαντη ψυχικὴ κατεύθυνση πρὸς ὠρισμένον τύπου ὑλικά ἀγαθὰ, ποὺ δημιουργοῦν μιὰ βιοτικὴ ἀνεση, κάνει μονοσήμαντους καὶ τοὺς ἀστούς. Ἔτσι, δημιουργεῖται ἓνας ὁμοίομορφος τύπος, σὰν τυποποιημένο βιομηχανικὸ προϊόν. Ἡ μαθηματικὴ του ἐξίσωση εἶναι: ἀνταλλαγὴ ὅλης τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ποικιλίας καὶ τοῦ διαθέσιμου χρόνου μὲ τὰ βιοτικὰ ὑλικά ἀγαθὰ. Αὐτὴ ἡ ὁμοιομορφοποίηση τοῦ πληθυσμοῦ τὸν μετατρέπει βαθμιαίως σὲ μᾶζα. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι πρὸς τιμὴν τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ. Τέτοιες μᾶζες εἶναι εὐκολώτατες λιεῖς τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ συνθέτουν τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀτομικότητος. Καὶ εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι ὁ βιομηχανικὸς μηχανισμὸς μπορεῖ νὰ λειτουργῇ θαυμάσια ἔστω κι' ἂν μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει μείνει μόνο ἓνα κίνητρο: τὸ κίνητρο τῆς ἀπληστίας γιὰ ὑλικά ἀγαθὰ. Μόνο του τὸ κίνητρο αὐτὸ μπορεῖ νὰ συντηρήσῃ τὸν παραγωγικὸν μηχανισμό. Ἡ ψυχὴ ὡς εἶναι ἐρημωμένη ἀπὸ κίνητρα αἰσθητικά, μεταφυσικά, ἀπὸ ἀγάπη, ἢ ἔρωτα. Καὶ μπορεῖ ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς νὰ ταξιδεύῃ ἄνετα, ἀνάμεσα ἀπὸ ἐρημωμένα ψυχικὰ τοπία. Ἡ σύγχρονη τέχνη καταθέτει ἀξιόλογες μαρτυρίες γιὰ τὴν σημειουμένη διαδικασία ἐρημώσεως.

Θὰ πρέπει, λοιπόν, τὸν ἀφελῆ ἐνθουσιασμό μας, γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ βιομηχανικοῦ τρόπου ζωῆς νὰ τὸν μετριάσῃ δραστηκῶς ἢ παρενέργειά του στὸν ψυχικὸ καὶ ἐν γένει στὸν πνευματικὸ τομέα. Διότι ἡ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου ἔχει δώσει ἀνταλλάγματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἤρθε καιρὸς νὰ σκεφτοῦμε ἂν ἄξιζε ἡ ἀνταλλαγὴ. Ἴσως νὰ πρόκειται ὄχι γιὰ ἀνταλλαγὴ μὲ ἀμοιβαῖο ὄφελος, ἀλλὰ γιὰ καταλήστευση, γιὰ ἀπογύμνωση. Ἀλλὰ καὶ κάτι παραπάνω: πρόκειται γιὰ ἱεροσυλία. Διότι ἡ ψυχὴ μας εἶναι τὸ παλλάδιο τῆς ἀνθρωπότητος. Στὴ θέση τῆς ὑγιοῦς εὐκρασίας της, ἡ ὁποία ἀγλαίζει τὴν ζωὴ, τώρα ἔχουμε τὸ ἄγχος. Τὸ μέγα ἄγχος ποὺ σὰν γύπας τὴν ἀγκρίφωσε καὶ τὴν σπαράζει.

3. Ἡ ὥρα τῆς παιδείας

Ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά, λοιπόν, ἡ δοκιμασία τοῦ πολέμου, ποὺ ἔσυρε χάμω

πολλές πεποιθήσεις, πολλές διακοσμητικές ιδέες, πολλές άφελείς προοπτικές. Πού μετέτρεψε την βέβαιη σκηνή του κόσμου σε θεατρική σκηνογραφία. Και φτάσαμε σε μιὰ πράξη του δράματος που πρέπει να κατεβάσουμε τὰ σκηνικά. Και πού δὲν ξέρουμε τί σκηνικά νὰ βάλουμε γιὰ τὴν ἐπομένη. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἐμπεδώνεται ἓνας τρόπος ζωῆς, πού ἐπιταχύνει τὶς διαδικασίες ἀπογυμνώσεως τῆς σκηνῆς. Ρίχνοντας ἓνα βλέμμα στὴν ἀστική μας καθημερινότητα, ὄχι τὸ εὐθὺ βλέμμα τῶν καθημερινῶν διαστάσεων, ἀλλὰ τὸ λοξὸ βλέμμα τῶν ἱστορικῶν προοπτικῶν, τὸ βαθὺ καὶ διαπεραστικὸ βλέμμα τῆς εὐθύνης ἐναντι τῶν πεπρωμένων τοῦ ἀνθρώπου, διαπιστώνουμε ὅτι πρόκειται περὶ κρίσιμου ἱστορικῆς ὥρας. Τὸ ξερρίζωμα τοῦ πανάρχαιου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ γυμνωμένου ἀνθρωπίνου ὕλικου στὶς ἀστικές πόλεις μὲ τὴν μονοσήμαντη χρησιμοθηρική της ἰδεολογία, εἶναι τεραστίας σημασίας ἱστορικὸ γεγονός καὶ ἔχει τρομερὲς μακροπρόθεσμες συνέπειες ἐπάνω στὴν πνευματικὴ μας ὑπόσταση. Βεβαίως, οἱ μαρμαρυγὲς τῶν στυλπνῶν βιομηχανικῶν προϊόντων καὶ ὁ χορτασμός τῆς προαιώνιας πείνας δημιουργοῦν ἓνα αἶσθημα εὐεξίας. Ἄλλὰ εἶναι πρόσκαιρης ἀξίας καὶ ἔχουν καταβληθῆ λύτρα αἰώνιας ἀξίας. Καὶ πάλι δὲν θὰ ἦταν τόσο κρίσιμη ἡ ὥρα, ἂν τὴν εἶχαμε συνειδητοποιήσει. Ἄλλὰ ἀκριβῶς ὁ κίνδυνος ἔγκειται στὸ ὅτι δὲν ἔχουμε συνείδηση τοῦ κινδύνου. Ἡ ἔκφραση «μωραίνει Κύριος, ὃν βούλεται ἀπολέσαι», κλείνει μέσα της πολὺ περισσότερο νόημα ἀπὸ ὅσο μπορούμε νὰ τῆς ἀποδώσουμε. Πολλὲς κοινωνίες καὶ πολλὰ ἄτομα χάθηκαν ἀπὸ ἓνα τέτοιο μῶραμα, τὴν στιγμὴ ἀκριβῶς τῆς ὑπέρτατης ἐντάσεως τῶν πνευματικῶν τους δυνάμεων.

Χρέος, λοιπόν, κάθε πνευματικοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τῆς κρισιμότητος τῆς ἱστορικῆς ὥρας. Συνειδητοποίηση, ὅμως, σημαίνει πνευματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν αὐθεντικὴ ἀποτίμηση τῆς σημασίας τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου σημαίνει ἓνα μετασχηματισμὸ τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως. Ὅλη ἐτούτη ἡ διαλεκτικὴ συσχέτιση συνοψίζεται στὴ λέξη «παιδεία». «Παιδεία» δὲν θὰ πῆ ἀπλῶς, διάβασμα, μελέτη, κατοχὴ γνώσεων καὶ δεξιοτήτων. Παιδεία σημαίνει ποιοτικὸ μετασχηματισμὸ συνειδήσεων. Γι' αὐτὸ ἡ παιδεία εἶναι κάτι εὐρύτερο ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση. Ἡ ἐκπαίδευση καθιστᾷ ἱκανὸν τὸν ἐκπαιδευόμενον νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὶς βιοτικὲς ἀνάγκες του. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ σταματήσει ὡς ἐδῶ. Πρέπει νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν παιδεία τοῦ ἀνθρώπου.

Στὶς στατικές κοινωνίες, ὅπου οἱ ἀξίες ἦταν ἀναμφισβήτητες καὶ κυκλοφοροῦσαν ἀνενόχλητες καὶ παντάπασι σεβαστές, μπορούσε κανεὶς νὰ σταματήσει στὴν ἐκπαίδευση. Διότι ἡ παιδεία ἐπεβάλλετο ἀπὸ ἑξῶ. Τώρα, ὅμως, πού οἱ ἀξίες ἀμφισβητοῦνται ζωηρότατα καὶ χάθηκε ὁ σεβασμός τους, εἶναι αὐτόχρημα ἐπικίνδυνον νὰ σταματήσει κανεὶς ὡς τὴν ἐκπαίδευση. Πρέπει ὁ ἐκπαιδευόμενος νὰ λάβῃ τὰ ἐφόδια ὑψηλῆς παιδείας. Καὶ τοῦτο γίνεται ἐντονώτερα ἐπιτακτικὸ, ὅσο διαπιστώνουμε ὅτι ὁ βιομηχανικὸς μηχανισμὸς δὲν χρειάζεται τὴν παιδεία—χρειάζεται ὅμως τὴν ἐκπαίδευση. Ὅταν λείπῃ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο ἡ ἀξιοπρέπεια καὶ ἡ πνευματικὴ ἐνατένιση τοῦ βίου, ὁ βιομηχανικὸς μηχανισμὸς δὲν χάνει, ἴσως νὰ ὠφελεῖται—ἐνῶ ὅταν λείπῃ ἡ τεχνικὴ ἐπιτηδειότης

για τὸν χειρισμὸ τοῦ μηχανισμοῦ, τότε χάνει. Ἄλλὰ τότε ὁ ἄνθρωπος, σὰν ἠθικὴ ὄντοτης, πρέπει νὰ ἀντιδράσῃ μπρὸς σ' αὐτὴν τὴν ἀπομυζητικὴ καὶ ἀπανθρωπιστικὴ διαδικασίαν ἐνὸς μηχανισμοῦ, ποῦ ὁ ἴδιος ἔθεσε σὲ κίνηση καὶ ποῦ πάει νὰ τὸν ἐρημώσῃ—νὰ τὸν κἀνῃ ἓνα αὐτοματισμένο καταναλωτικὸ ζῶο. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς προοπτικὲς τὸ πρόβλημα τεχνικὴ ἢ ἀνθρωπιστικὴ ἐκπαίδευση χάνει τὸ νόημά της. Ὁ ἄνθρωπος, ποῦ ἤδη ἀνήλθε στὶς ἐξέδρες τοῦ διαστήματος καὶ ἀτενίζει ἀπὸ ἐκεῖ τὸ κοσμικὸ πανόραμα, δὲν πρέπει νὰ αἰσθάνεται πολὺ ὑπερήφανος. Διότι, ἐνῶ ἔχει τόση ὑψηλὴ ἐκπαίδευση, ποῦ τὸν ἔκανε ἱκανὸ νὰ δολιεύεται τὴν φύση, δὲν ἔχει τόση ὑψηλὴ παιδεία, ὥστε νὰ τὸν ἐμποδίσῃ νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὲς τὶς θαυμαστὲς ἐξέδρες, γιὰ τὴν ἐξαπόλυση πυρηνικοῦ πολέμου.

4. Ἡ κρίσιμη ὥρα

Ἄς μὴ ξεχνοῦμε, ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀγαθοὺς μεροκαματιάρηδες, ποῦ ἐπὶ δεκαετίες στὸ ἐργοστάσιο κάνουν ὄλοένα τὴν ἴδια κίνηση, μπορεῖ αὔριο νὰ βγοῦν δῆμιοι. Διότι χθὲς εἶχαν βγῆ. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς πελιδνοὺς γραφιάδες, ποῦ ἐπὶ δεκαετίες ἄσπρισε τὸ μάτι τους μαυρίζοντας χαρτιά, μπορεῖ νὰ βγοῦν οἱ αὐριανοὶ ὄργανωτὲς στρατοπέδων. Διότι χθὲς εἶχαν βγῆ. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ἀπ' αὐτοὺς ποῦ στριμόχνωνται ἀγεληδόν στὰ πεζοδρόμια τῶν μεγαλοπόλεων κυνηγῶντας ὑλικὲς ἀπολαβὲς μὲ τὴν ψυχὴ στὸ στόμα, μπορεῖ αὔριο νὰ βγοῦν οἱ μᾶζες ποῦ θὰ ἐπευφημήσουν ὀλετήρες δικτάτορες. Διότι χθὲς τοὺς ἐπευφήμησαν. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε, λοιπόν, ὅτι ὅλα τούτα εἶναι μίᾳ ἐφιαλτικῇ δυνατότητι, ποῦ ἐπικρέμαται πάνω ἀπὸ τὸ μέλλον. Διότι εἶχε πραγματωθῆ μιά τέτοια δυνατότητα στὸ παρελθόν.

Αὐτὰ τὰ ταπεινὰ ἀστικά ἄτομα, ποῦ κινοῦνται μέσα στὸ μεγαθηριο τοῦ βιομηχανικοῦ μηχανισμοῦ σὰν καλορρυθμισμένες βαλβίδες, δὲν παύουν νὰ εἶναι ὄντα βιολογικὰ μὲ βαθειὰ ριζωμένα ἐνστικτὰ—τὰ ἐνστικτὰ τῆς κυριαρχίας, τῆς ἐπιβολῆς, τῆς ἱκανοποιήσεως ἀπωθημένων ἐπιθυμιῶν. Ἐφ' ὅσον ἡ παιδεία ἀποτύχη στὸν μετασχηματισμὸ αὐτῶν τῶν ζωϊκῶν ἐνστικτῶν σὲ πνεῦμα, αὐτὰ, ἀφοῦ μένουν ἀνέπαφα ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση, ὑποχωροῦν προσκαίρως καὶ ἀναμένουν τὴν κατάλληλη στιγμή. Ἐπειδὴ, τὰ ταπεινὰ ἀστικά ἄτομα, τὰ ἱκανοποιημένα ἀπὸ πολλὴ τροφή καὶ πολλὰ ρούχα, στὸ βάθος εἶναι τὰ ὀλιγώτερο ἱκανοποιημένα ἄτομα τῆς ἱστορίας. Διότι εἶναι τὰ πιὸ πεισμένα ἄτομα τῆς ἱστορίας.

Δὲν ἰσχυρίζομαι ὅτι τὸ μέλλον μποροῦμε νὰ τὸ προβλέψουμε. Ἰσχυρίζομαι, ὅμως, ὅτι μποροῦμε νὰ διδῶμε τὶς δυνατότητές του. Καὶ ἡ πραγμάτωση τῶν δυνατοτήτων ἀπαιτεῖ τὴν συμμετοχὴ τῆς θελήσεώς μας. Νὰ ἀφήσουμε τὴν ἱστορία νὰ προχωρήσῃ ἐρήμην τῆς θελήσεώς μας—εἶναι μιά ἀρνητικὴ θέληση. Πάλι ἐμεῖς ἔχουμε τὴν εὐθύνη. Ἡ ὁποία γίνεται τόσο κρισιμώτερη ὅσο ἡ θέληση καθενὸς ἀτόμου στὴν σύγχρονη ὀργάνωση εἶναι ἀπειροστὰ ἀσήμαντη. Καὶ ἐν τούτοις ἡ ἀπειρία αὐτῶν τῶν ἀσημάντων ἀτομικῶν θελήσεων καθορίζει τὴν πορεία τῆς ἱστορίας μας—τὸ μέλλον μας.

Καί τὸ κακὸ εἶναι ὅτι μποροῦν νὰ γίνουν ὅλα αὐτά, διότι ἔγιναν κατὰ τὸ παρελθόν, μὲ τὴν συναίσθηση ὅτι ἐπιτελεῖται κάτι καλὸ. Αὐτὸ νόμιζαν ὅτι ἔκαναν οἱ γερμανοὶ ναζιστές. Ἄκόμα κι' ὅταν ἔκαιγαν ζωντανή τὴν φυλὴ τῶν Ἑβραίων. Διότι ὑπάρχει μεγάλη σύγχυση ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων. Βρισκόμαστε σὲ ἓνα κόσμον ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχη τὴν συνείδηση ὅτι ὑψώνει τὴν σημαία τῆς ἀγάπης τὴν στιγμήν πού ξεαπολύει μίσος. Ἡ ὅτι μάχεται ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τὴν στιγμήν πού ἐγκαθιδρύει τὸ πιὸ ἀπάνθρωπον καθεστῶς. Ἡ ὅτι ὑπερασπίζει τὴν ἐλευθερία, ἐνῶ ἀπλώνει δίκτυο στρυγνῆς δουλείας. Ὀνομάζουσι τὶς δικτατορίας δημοκρατίες—καὶ τὸ πιστεύουσι. Ὀνομάζουσι τὸ βασίλειον τοῦ Σατανᾶ βασίλειον τοῦ Θεοῦ—καὶ τὸ πιστεύουσι. Ὀνομάζουσι πρωτοποριακὰ τὰ πλέον σωβινιστικὰ—καὶ τὸ πιστεύουσι. Ὀνομάζουσι πρωτοποριακὴ τὴν κίνησίν τους καὶ βρίσκονται καταμεσῆς στὸν μεσαίωνα—καὶ τὸ πιστεύουσι. Δὲν χρειάζεται πολλὴ εὐφυΐα γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι αὐτὰ συμβαίνουν στὶς ἡμέρας μας. Ὑπάρχει μιὰ σύγχυση ἐννοιῶν καὶ μιὰ τερατώδης διαστροφή συνειδήσεων. Ἐν πολλοῖς, χωρὶς νὰ γίνεται ἀντιληπτό, δημιουργοῦνται κραυγαλέες αὐταπάτες. Καὶ ἡ αὐταπάτη ἀφιονίζει τοὺς πιστοὺς τῆς μὲ τὰ μαυλιστικὰ γητέματά της, ὥστε νὰ μὴ μποροῦν νὰ συνέλθουν οἱ θιασῶτες τῆς, ἐνίοτε γιὰ ὅλη τους τὴ ζωὴ. Καὶ τὸ φάσμα αὐτὸ τῶν αὐταπατῶν δὲν εἶναι παρὰ νοσηρὲς μεσστοιχειώσεις τοῦ ὑποσυνειδήτου δυναμικοῦ τοῦ πληθυσμοῦ—μιὰ στρεβλὴ διέξοδος, ἀφοῦ ἡ παιδεία ἀπέτυχεν ἐν τῷ ἔργῳ τῆς γνήσιας καὶ αὐθεντικῆς μεσστοιχειώσεως σὲ πνευματικὰ δυναμικὰ μέτρα ὑψηλῆς παιδείας. Βέβαια, δὲν πρόκειται μόνον γιὰ ἀποτυχίαν τῆς παιδείας. Πρόκειται καὶ γιὰ ὑφαρπαγὴν καθυστερημένων ἱστορικῶν ἀκόμη συνειδήσεων, διότι ἡ παιδεία δὲν εἶχε προλάβει νὰ καλύψῃ τοὺς κενοὺς χώρους, πού ἄφηεν ὁ ἀποχωρῶν λαϊκὸς πολιτισμὸς.

Τὸ καράβι τοῦ πολιτισμοῦ ἀνοίχτηκε σὲ μεγάλας θάλασσας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ εὐθύνη τοῦ κυβερνήτου—τῆς παιδείας—εἶναι ἀπροσμέτρητα βαρύτερη. Ἄν παρὰ ταῦτα ἀποτολμοῦμε νὰ διαπλέουσι τοὺς ὠκεανούς μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἀκτοπλοίας, τότε ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ πιθανότης τοῦ ναυαγίου πολλαπλασιάζεται.

5. Τὸ πάθος τοῦ πνεύματος

Κι' ὅμως ὁ θαυμαστὸς βιομηχανικὸς πολιτισμὸς, μὲ τοὺς μεγάλους κινδύνους πού ἐγκλείει, εἶναι δημιούργημα τοῦ πνεύματος. Στὴ διαδικασίαν τοῦ πολιτισμοῦ παρατηροῦμε δύο τάσεις: ἢ μία εἶναι τάσις ἐξανθρωπισμοῦ καὶ ἢ ἄλλη τάσις ἀποανθρωπισμοῦ. Μὲ τὴ λέξιν αὐτὴν δὲν ἐννοοῦμε τὴν ἀπάνθρωπιάν. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτισμοῦ, ἐλαύνεται ἀπὸ τὸ πάθος τῆς αὐτοβεβαιώσεως καὶ ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἀρνήσεως. Αὐτοβεβαιώνεται ὅταν συντάσῃ τὸ περιβάλλον του καὶ τὴ μοῖραν του κατὰ τὶς ἐσωτερικὰ παρορμήσεις του· ὅταν ἐγκαθιστᾷ τὸν νόμον του—ἔστω καὶ σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴ φύσιν, ἔστω καὶ ἠττημένο στὴν ἠρωϊκὴν του προσπάθειαν νὰ ἐπιβάλλῃ τὴ νομοθεσίαν του. Ἀρνεῖται τὸν ἑαυτό του, ὅταν θέλῃ νὰ λησμονήσῃ τοὺς

νόμους του και με εύλυγισία να διαπεράσει μέσα από τους μηχανισμούς της φύσεως για να τους γνωρίσει. Θέλει να ξεχάσει την κοιτίδα του, τον άνθρωπο, να ξεχάσει τα μάτια του, τις αισθήσεις του, τις συγκινήσεις του, τις επιθυμίες του, για να μπορέσει να αποκτήσει μια γνήσια εικόνα του τι συμβαίνει έξω από τον άνθρωπο, που τελει έγκλειστος στην ανθρωπινότητά του. Έτσι, το πνεύμα, με το διπολικό του πάθος, τη μια φορά ύψώνει τον άνθρωπο σε ύψιστη αξία και την άλλη τον παραμερίζει σαν άχρηστη παρεμβολή, στην προσπαθειά του να γνωρίσει τον αντικειμενικό κόσμο.

Από το πρώτο πάθος τέμνονται οι αξίες που δίνουν το υπέρτατο νόημα στη ζωή, και την κάνουν αξία να την ζητήσει. Τα προϊόντα αυτού του πάθους είναι οι αξίες του πολιτισμού. Και το δεύτερο πάθος, το πάθος της καθαρής γνώσης, είναι επίσης μια αξία πολιτισμού. Διότι στην εξόρμησή του βεβαιώνει τον άνθρωπο στο πιο κινδυνώδες άθλημά του. Τα προϊόντα, όμως, αυτού του πάθους είναι οι γνώσεις καθ' εαυτές, που δεν είναι αξίες ήθικου τύπου, αλλά, παρά ταύτα, είναι χρήσιμες, και μάλιστα πάρα πολύ χρήσιμες.

Η συναίσθηση του ήθικου χρέους που αίρει πάνω από το άφιλόξενο περιβάλλον και το αινιγματικό πεπρωμένο, έγγραφει κάθετα την παρουσία του ανθρώπου μέσα στο παράλογο σύμπαν. Η ή έκτύλιξη του αισθητικού ή μεταφυσικού δράματος επιβάλλει ώσαύτως την αξία του ανθρώπου.

Η γνώση της ταχύτητας του φωτός, ή της συστάσεως του πυρήνος του ατόμου είναι χρήσιμες γνώσεις για τον άνθρωπο. Τον υπηρετούν τον ταΐζουν, τον στεγαίνουν, τον μεταφέρουν. Και παρά ταύτα ή ζωή δεν αξίζει να την ζούμε αν δεν υπάρχουν οι αξίες του πρώτου πάθους.

Τα προϊόντα του πρώτου πέθους του πνεύματος τα απολαμβάνουν όσοι αγωνιστούν τον δυσεπίπεδο αγώνα του πνεύματος. Διότι απαιτεί μια έντατική έσωτερική καλλιέργεια, μέχρι που να αστράψει στις δυσανάβατες κορυφές των προσπαθειών το πνεύμα.

Τα προϊόντα του δεύτερου πάθους του πνεύματος τα απολαμβάνουν όσοι τα έχουν κάτω, όχι από την πνευματική, αλλά από τη φυσική έξουσία τους. Όλα τα θαυμαστά προϊόντα της ανθρωπίνης γνώσεως εύρισκονται σχεδόν στα χέρια των ανιδεων, των ανυποψίαστων. Για να τ' αποκτήσεις χρειάζεται άλλου είδους προσπάθεια. Χωρίς ανάταση, χωρίς έρωτα, χωρίς πάθος. Ένιοτε και χωρίς αιδώ.

Μολαταύτα αυτά τα τελευταία προϊόντα της γνώσεως αναστάτωσαν την σύγχρονη ιστορία. Σταμάτησαν την προαιώνια πείνα, τη γύμνια, τις άρρώστιες, ύψωσαν το όριο ζωής, έφεραν ευημερία, έκαναν, μ' ένα λόγο, πραγματικότητα το μυθικό κέρασ της Αμαλθείας. Ο μηχανισμός οργανώσεως, παραγωγής και διανομής αυτών των άφθόνων υλικών αγαθών απαιτεί τη συμμετοχή μαζών για την παραγωγή τους και για την κατανάλωσή τους. Έτσι, οι πληθυσμοί βαθμιαίως μετατρέπονται σε μάζες και οι μάζες κινούνται σ' έναν κόσμο που τις χρησιμοποιεί και τον χρησιμοποιούν χωρίς να τον καταλαβαίνουν. Διότι δεν απαιτεί κατανόηση αλλά συμμόρφωση: να δουλεύεις μηχανικά και να καταναλίσκεις μηχανικά. Μόνον έτσι αύξάνεται ή

παραγωγικότητα, τὸ εἰσόδημα, ἡ ἀπασχόληση καὶ ἡ ὕλική εὐημερία.

Στὸν πυρετὸ καὶ τὸν πάταγο γιὰ τὴν κατάκτηση μιᾶς νέας ὕλικῆς Χαναάν παραμερίσθηκε τὸ πρῶτο πάθος. Καὶ οἱ μηχανισμοὶ παραγωγῆς τῶν προϊόντων τῶν δύο λειτουργιῶν τοῦ πνεύματος διαχωρίσθησαν ἀπὸ ἄβυσσο. Οἱ ἀξίες τοῦ ἀνθρώπου δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν μονάδα ἀνθρώπου, καὶ ἐκεῖ πραγματοποιοῦνται μὲ κόπο καὶ ἀνάταση. Οἱ ὕλικές ἀξίες δημιουργοῦνται ἀπὸ ἕναν τεράστιο καὶ ἐκκωφαντικὸ παραγωγικὸ μηχανισμό καὶ πραγματοποιοῦνται μὲ ἄνεση, χωρὶς ἀνάγκη πνευματικῆς ἀνατάσεως ἐκ μέρους τῶν καταναλωτῶν. Ἔτσι, φτάνει ἡ μεγάλη ὥρα τῶν μαζῶν καὶ ἡ κρίσιμη ὥρα τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἀνθρώπος, σὰν ὑπεύθυνη ἀτομικὴ συνειδηση, σμικρύνεται μέχρις ἐξαφανισμοῦ, μέσο στὸν τεράστιο τεχνικὸ ὄργανισμό. Δὲν ὑπάρχουν πιά ἀνθρωποι - κλειδιά, ἀλλὰ θέσεις - κλειδιά. Καὶ γιὰ τὶς θέσεις αὐτὲς ἐπιλέγει ὁ τεχνικὸς ὄργανισμὸς τῆς κοινωνίας ἐκείνους ποὺ εἶναι κατάλληλοι γιὰ τὴν μηχανικὴ λειτουργία του. Ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν.

Τὸ ὅτι σμικρύνθησαν πάρα πολὺ οἱ ὑπεύθυνες ἠθικὲς συνειδήσεις, οἱ οὐσιαστικοὶ ἀνθρωποι, μέχρι σχεδὸν μηδενισμοῦ, φαίνεται πασιδηλὰ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μπροστὰ στὸν ἔσχατο κίνδυνο ἐξαφανισμοῦ μὲ ἀτομικὴ καταστροφή μένουν βουβοί, σοφοὶ καὶ ἄσοφοι, ταπεινοὶ καὶ ὑπερήφανοι, ποιητὲς καὶ ἄμουσοι, χριστιανοὶ καὶ ἀντίχριστοι, θεολόγοι καὶ ἀρνησίθεοι. Κι' ἂν ἀποτολήσουν νὰ φωνάξουν, δὲν θὰ ἀκουσθοῦν μπροστὰ στὸν πάταγο τῶν μεγάλων. Κι' ἂν ἀκουσθοῦν, τὴ φωνή τους θὰ τὴν ἔχουν ὑποκλέψει τὰ μεγάφωνα τῶν δυνάμεων τοῦ ὀλέθρου. Ἔτσι, ἔχασε ἡ φωνὴ τοῦ ἀνθρώπου τὴν αὐθεντικότητά της.

6. Τὸ νόημα τῆς παιδείας

Μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἱστορικοὺς συσχετισμοὺς ἡ ἔκφραση ἀνθρωπιστικὴ ἢ τεχνικὴ παιδεία, χάνει, ὅπως εἴπαμε ἤδη, τὸ νόημά της. Ἄν ὑπάρχει ἕνα τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ χρειάζεται ἀπελπιστικὰ τὴν ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, εἶναι οἱ τεχνικοί. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία δὲν εἶναι γιὰ τοὺς δασκάλους τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν. Μέσα στὴν γενικὴ τεχνικοποίηση κι' αὐτοὶ ἔγιναν τεχνικοί. Καὶ μάλιστα ἐκεῖ γίνεται ἐξ ἀντικειμένου σαφέστερη ἡ διάσταση μεταξὺ τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία δὲν εἶναι γιὰ τοὺς χιμαιρικοὺς ἐραστὲς τοῦ ὑψηλοῦ λόγου. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία εἶναι ἔκφραση ζωῆς στὶς πιὸ ὑψηλές κορυφώσεις της. Κι' ἂν σήμερα ἡ ἱστορία ἔχει θέσει τὰ ἡνία τοῦ ἀρματός της στὰ χέρια τῶν τεχνικῶν, εἶναι οἱ τεχνικοί ποὺ χρειάζονται ἀνθρωπιστικὴ παιδεία. Γιὰ δύο λόγους: πρῶτον, διότι ἀποτελοῦν ζωντανότατο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ παιδεία εἶναι ζωὴ. Ἡ παιδεία μαραζώνει μέσα στὰ ἀρχαιοπληκτα σεμινάρια. Πάει ἔξω μὲ τὴ ζωὴ. Στὸν τεχνικὸ πολιτισμὸ ἡ θέση της εἶναι μὲ τοὺς τεχνικούς. Ἄλλὰ τοῦτο εἶναι καὶ τὸ ὕψιστο καθῆκον της. Ἔτσι, ὅμως, καὶ οἱ τεχνικοί μποροῦν νὰ τῆς δώσουν σύγχρονο περιεχόμενο. Διότι καὶ ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία παγιδεύτηκε ἀπὸ

τὸ ἀρχαῖο γράμμα τῆς. Καὶ δεύτερον, ἂν χάση ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία τοὺς τεχνικούς, χάθηκε κι' αὐτή. "Ἐνας ἀπαιδευτὸς ἀνθρωπιστικὰ τεχνικός εἶναι μιὰ κατασκευὴ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ Ἐωσφόρου.

Ἄλλὰ ποῖο εἶναι ἐπιτέλους τὸ περιεχόμενο τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας; Εἶναι τὸ νὰ διαβάσης Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Δάντη, Κάντ; Ὁχι. Δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ περιεχόμενό τῆς. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας εἶναι μιὰ ὑψηλὴ συνείδηση τῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμο. Ἄν στὴ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς ὑψηλῆς συνειδήσεως βοηθήσει καὶ ὁ Πλάτων, τότε εἶναι καὶ ὁ Πλάτων ἄλλοιῶς δὲν εἶναι. Μπορεῖ τὴν ὑψηλὴ συνείδηση νὰ τὴν διαμορφώσει καὶ ἡ ἀπλὴ ἐνατένιση τοῦ ἕναστρου οὐρανοῦ. Τότε κι' ὁ ἕναστρος οὐρανὸς ἀποτελεῖ στοιχεῖο ὑψηλῆς παιδείας. Ἄλλο ἂν ὁ Κάντ μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει γιὰ νὰ ἐπιανεργήσῃ παιδευτικὰ ὁ ἕναστρος οὐρανὸς μέσα μας—ὅπως καὶ τὸ ἔκανε. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι κάθε ἀνθρώπινη συνείδηση εἶναι ἱκανὴ νὰ παραγάγῃ πρωτογενῶς ἐνότητες παιδευτικῆς.

Ἄλλὰ καὶ πάλι, ποῖο εἶναι τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς «ὑψηλῆς συνειδήσεως τῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου» στὸν κόσμο; Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα οἱ ὀριςμοὶ δὲν ἔχουν καμμιά ἀξία—καὶ τοὺς ἐγκαταλείπουμε. Θὰ μιλήσουμε περιφραστικῶς. Καὶ θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ δυὸ μεγάλα πρότυπα παιδείας: στὸν Σωκράτη καὶ στὸν Πλάτωνα.

* *

Ὁ Σωκράτης ἔζησε στὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν. Καὶ ἔχει μιὰ ὁμοίότητα ἡ ἐποχὴ μας μὲ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν θαλασσιῶν ἐπικοινωνιῶν, ὁ ἀποικισμὸς, τὸ ἐμπόριο, ἡ μείξη τῶν λαῶν, ἐπέφερε τὴν διάλυση τοῦ μεγάλου κοσμογονικοῦ μύθου καὶ τὴν σχετικοποίησιν τῶν ἀξιών. Τὸ «πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπος» τοῦ Πρωταγόρα συνῶψιζε αὐτὴ τὴν σχετικοποίησιν. Οἱ σοφιστὲς πωλοῦσαν ἕναντι ἀδρῶς ὁμοιβῆς τὶς γνώσεις τους. Γνώσεις σίγουρα πλούσιες, ἀλλὰ ἐξωτερικῆς, ἐπιφανειακῆς. Οἱ σοφιστὲς ἦταν οἱ κυνικοὶ τῆς γνώσεως. Τὶς διάφορες πίστεις τὶς ἐξέθεταν στὴν ἀγορὰ καὶ ἀπέδειχναν τὶς λογικῆς ἀσυνέπειες πού περιείχαν καὶ τὶς ρεζίλευαν. Κι' ὅμως, δὲν ἀντιλαμβάνονταν ὅτι αὐτὲς οἱ πίστεις, παρὰ τὴν ἐλαττωματικὴν λογικὴν τους, φέρνουν μαζί τους κι' ἕνα κομμάτι ἀπὸ γνήσια ἀνθρώπινη ψυχὴν. Οἱ ἐκπαιδευμένοι τῶν σοφιστῶν τὸ πολὺ πού μποροῦσαν νὰ γίνουν ἦταν νὰ τελειοποιηθῶν στὴν δικολαβικήν. Πίσω ἀπὸ τὶς ἀστραφετῆς καὶ στυλιπνῆς φράσεις ὑπῆρχε ἕνα κενό. Ἐλλείπε ἡ οὐσία.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κριτικῆς τῶν πλανερῶν ἀντιλήψεων καὶ ὁ Σωκράτης ἦταν ἕνας σοφιστῆς. Μὲ τούτη ὅμως τὴ σημαντικὴ διαφορά: Ἐδῶχεν τὶς πλανεμένες ἀντιλήψεις γιὰ νὰ ἀποκαλύψῃ τὸ βάθος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Σωκράτης δὲν ἐδίδασκε ἕνα ὠρισμένο σύστημα. Παρὰ μόνον μὲ τὴν διαλεκτικὴν του ξυπνοῦσε τοὺς κοιμισμένους. Καὶ οἱ ἀνθρώποι εὐκόλα κοιμοῦνται ἐπάνω στὶς τῆδε—κάκεισε ἀποκτημένες ἀντιλήψεις τους. Ἡ παιδευτικὴ μέθοδος τοῦ Σωκράτη ἦταν ἡ μαιευτικὴ. Καὶ τὸ νεογνὸ ἦταν ὁ αὐθεντικὸς ἀνθρώπος, ἦταν ἡ συναίσθησις «τῆς ὑψηλῆς συνειδήσεως τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου».

Μιά τέτοια συνείδηση καταυγάζεται από μιὰ αίσθηση θεϊότητας. Ὁ Σωκράτης, σὰν μεγάλος παιδαγωγός, ξεμαίευσε ἀπὸ τὶς συνειδήσεις τῆ βαθύτερη μουσικῆ ἁρμονία ποὺ κλείνουν στὰ κρυμμένα βάρη τους. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἔσχατος στόχος τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας.

Ὁ θεῖος αὐτὸς Σειληνὸς βόαχευσε καὶ τὴν ποιητικὴ ψυχὴ τοῦ μαθητοῦ του Πλάτωνα. Καὶ ὁ Πλάτων ἔμεινε διουσιασμένος ἀπὸ τὸ μεθυστικὸ κρασί τοῦ Σωκράτη γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ. Ἡ ἐποχὴ μας, κοσμοπολιτικὴ καὶ σοφιστικὰ ρηξικέλευθη, μοιάζει, καθὼς εἴπαμε, μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν. Καὶ εἶδαμε τὴν ἀπάντηση τοῦ Σωκράτη. Ἀλλὰ ἡ ἐποχὴ μας μοιάζει καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος. Ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία ἔπνεε τὰ λοιπὰ γιὰ δύο λόγους. Πρῶτον, διότι οἱ ἐσωτερικὲς τῆς ἀντιθέσεις, μὲ τὸν χρόνον καὶ μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἀλλοτινοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος, ὀξύνονταν καὶ ὀδηγοῦσαν στὴν ἄρνησή της. Καὶ δεύτερον, ἡ διαδικασία τῆς φθορᾶς ἐπετάθη μὲ τὸν μεγάλο διεθνῆ πόλεμον τῆς ἐποχῆς — τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον. Καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ Πλάτωνος ἦταν διπλῆ: Ὁραματίσθηκε τὴν ὀρθολογικὴ ὀργάνωση τῆς Πολιτείας καὶ ἐπεσήμανε τὴν παιδευτικὴ ἀποστολὴ τῆς Πολιτείας. Καὶ δεύτερον, ὀραματίσθηκε τὴν ὀργάνωση μιᾶς Πολιτείας μέσα στὴν ψυχὴ κάθε ἀνθρώπου. Ὄταν ὁ μέγας ἥλιος τοῦ κλεινοῦ ἄστεως ἔδυε πίσω ἀπὸ τὰ δοξασμένα νερὰ τῆς Σαλαμίνας καὶ ἔψανε μὲ τὶς δυσμικὲς του ἀνταύγειες τὸν ἱερὸν Παρθενῶνα, κατάλαβε ὁ μέγας παιδαγωγὸς ὅτι ἡ ὀρθὴ πολιτεία πρέπει νὰ ἰδρυθῆ μέσα στὴν ψυχὴ κάθε πολίτου.

Οἱ ἀπαντήσεις τῶν μεγάλων παιδαγωγῶν τῆς ἀρχαιότητος ἰσχύουν καὶ σήμερα. Μόνον ποὺ δὲν εἶναι συνταγές. Δὲν ἰσχύει τὸ γράμμα τους, ἰσχύει ὅμως τὸ πνεῦμα τους.

* * *

Ἡ οὐσία τῆς παιδείας εἶναι ὁ ἔρωτας γιὰ τὴν ἐλευθερίαν. Δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν σοφιστῶν. Αὐτὴ ἦταν αὐθαιρεσία. Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας σήμερα ἔχει δεινὰ ταλαιπωρηθῆ. Ποιὰ εἶναι ἐπιτέλους τὰ γνήσια κριτήρια τῆς ἐλευθερίας; Δὲν θὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, τῆς ὁποίας τὰ κριτήρια εἶναι νομικὰ καὶ συνεπῶς σαφῆ. Ὡστόσο κι' ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω τούτῃ τὴν προειδοποίησιν τοῦ φιλοσόφου τῆς ἐποχῆς μας Γιάσπερς: «Ἡ ἐλευθερία βρίσκεται πάντοτε σὲ ἀμυνα, καὶ συνεπῶς σὲ κίνδυνον. Ὄταν οἱ λαοὶ πάψουν νὰ ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ ἐλευθερία βρίσκεται σὲ κίνδυνον, τότε τὴν χάνουν». Θὰ μιλήσουμε, ὅμως, γιὰ τὴν πνευματικὴν ἐλευθερίαν, καθὼς αὕτη συνάπτεται μὲ τὴν παιδείαν. Διότι ἐκπαίδευση χωρὶς ἐλευθερίαν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη, ἀλλὰ παιδεία χωρὶς πνευματικὴν ἐλευθερίαν δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη. Ἡ παιδεία δὲν πρέπει νὰ σκλαβώνη τὸ πνεῦμα μέσα σὲ σχήματα: ἡ παιδεία ἐπιτελεῖ τὸ ἔργον της ὅταν ἐκμαιεῖται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τὴν ἐλευθερίαν του. Μιὰ ἔτσι γεννημένη ὅμως ἐλευθερία δὲν εἶναι ἕνα ἀφηρημένο πλαίσιον, ὅπως εἶναι ἡ πολιτικὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ εἶναι ἕνα ἔργον θετικόν, εἶναι ἕνας «τόκος ἐν καλῷ», ὅπως λέγει ὁ Πλάτων. Εἶναι, δηλαδὴ, μιὰ ἐν ἐλευθερίᾳ κατὰ-κτησιν ἐνὸς πνευματικοῦ ἐπιπέδου. Συνεπῶς εἶναι ἕνα προϊόν σοβαροῦ πνευ-

ματικοῦ μόχθου. Μιά πνευματικὴ ἀπελευθέρωση δὲν εἶναι μιὰ ἀφρημένη δυνατότητα, ὅπως εἶναι ἡ πολιτικὴ ἀπελευθέρωση, ἀλλὰ εἶναι μιὰ δυνατότητα ποὺ ἔγινε πραγματικότητα. Συνεπῶς πρόκειται γιὰ μιὰ μεταστοιχειωμένη συνείδηση, μιὰ ποιοτικὰ ἀνεβασμένη συνείδηση μὲ συγκεκριμένο πνευματικὸ περιεχόμενο, μὲ πνευματικὸ ἔργο. Εἶναι ἓνα Σωκρατικῶς τύπου ξεγέννημα ἐγκυμονούσης πληθωρικῆς ζωῆς. Μπορεῖ νὰ ἔχῃ δικαίωμα ψήφου καὶ νὰ μὴ τὸ ἀσκῆς, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶσαι ἠθικὴ ὄντοτης καὶ νὰ μὴν ἀσκῆς τὴν ἠθικὴ σου. Τὸ πρῶτο κατακτᾶται ἀπὸ μιὰ γενεὰ καὶ δωρίζεται στὶς ἐπόμενες, τὸ δεύτερο κατακτᾶται μὲ ἀγῶνα μεγάλο ποὺ τὸν ἐπαναλαμβάνει κάθε ἄτομο γιὰ λογαριασμό του. Ἡ λειτουργία τῆς παιδείας δὲν ἀπολήγει σὲ μιὰ ξερὴ κοσμοαντίληψη, ἀλλὰ ἐγκαθιστᾷ ἓνα δυναμικὸ πνευματικὸ μηχανισμό ἀδιακόπου μετασχηματισμοῦ τοῦ κοσμοειδώλου. Καὶ οἱ κατακτήσεις τοῦ μηχανισμοῦ αὐτοῦ εἶναι πρωτογενεῖς, νεόκοπες, φρέσκιες. Μόνον ἔτσι δημιουργεῖται πνευματικὸς πολιτισμός. Ἐτσι, μένει ἀναμμένη ἡ θεῖα φλόγα τῆς δημιουργίας. Καὶ ἀποκαλύπτονται οἱ δημιουργικὲς φλέβες ποὺ κείνται κάτω ἀπὸ πολλὰ στοιβάδες ἰζηματογενῶν διαστρώσεων στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ἰδοῦ, λοιπόν, ἡ οὐσία καὶ τὸ ἔργο τῆς παιδείας.

Ἡ παιδεία λοιπόν εἶναι ἓνας σκληρὸς ἀγῶνας. Ἐδῶ ἔγκειται τὸ μεγαλεῖο τῆς ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας κίνδυνος ποὺ ἐκάστοτε διατρέχει. Τὸ μεγαλεῖο τῆς ἔγκειται στὸ ὅτι ἀναγνωρίζει στὸν κάθε ἀνθρώπο ἀξία, ὅτι εἶναι δηλαδὴ κάθε ἄτομο πηγὴ δημιουργίας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς παιδείας, λοιπόν, ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι μέσον, ἀλλὰ αὐτοσκοπός. Τὸ ἄτομο ποὺ χρησιμοποιεῖται σὰν μέσον, εἶναι ἓνα σκλαβωμένο ἄτομο. Ὁ κίνδυνος ἔγκειται στὸ ὅτι, ἂν γιὰ ὁποιοσδήποτε ἱστορικοὺς λόγους τὰ ἄτομα κουρασθοῦν ἢ ἀποκάμουν καὶ ἐγκαταλείψουν τὸν παιδευτικὸ αὐτὸν ἀγῶνα, τότε παραδίδονται ἀσμένως στὸν δεσποτισμὸ, καλοδέχονται μιὰ πνευματικὴ δυνάστευση καὶ ἀρκοῦνται στὴν φυτικὴ ζωὴ τοῦ ἀπαυδημένου. Καὶ δέχονται χωρὶς ἀντίσταση ὁποιοσδήποτε σωτῆρες.

7. Τὸ κριτήριον τῆς ἐλευθερίας

Θὰ συσχετίσουμε τὰ συμπεράσματά μας μὲ τὴν παρούσα ἱστορικὴ συγκυρία. Εἶπαμε, πῶς ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς ἐκτρέφει τὴν δυνατότητα δημιουργίας μαζῶν καὶ ἐξαφανισμοῦ τοῦ ατόμου. Κινδυνεύει ἡ πλοῦσια ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν μέσῳ τῆς ἀφθονίας τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀπολαύσεων, ἐν μέσῳ ἑνὸς μυθικοῦ κόσμου πλοῦτου καὶ εὐμαρείας, παντοειδῶν εὐκολιῶν καὶ τέρψεων, περιφέρεται τὸ ἄτομο κενό, ἀπαλλοτριωμένο, ἀποξενωμένο. Χωρὶς ἡ φλόγα ἑνὸς προορισμοῦ νὰ τὸ ἀφαρπάξῃ· χωρὶς ἡ γοητεία ἑνὸς μεγάλου σκοποῦ νὰ τὸ συνεπαίρῃ. Μόνον ἡ παιδεία θὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ ἄτομο στὸ ἀπαλωσμένο βασιλεῖο του. Στὸ βαθμὸ, βεβαίως, ποὺ κι' αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐπηρέασῃ τοὺς ἱστορικοὺς νόμους καὶ τὰ πεπρωμένα τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες συνίσταται στὸ νὰ ἀνακαλύψῃ κάθε ἀνθρώ-

πος με τὴν βοήθεια τῆς παιδείας, τὸν θεῖο σπόρο πού κλείνει μέσα του, τὴν γνησιότητά του, τὴν αὐθεντικότητά του. Ἄν πράγματι ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία βοηθήσῃ σ' αὐτό, τότε γιατί νὰ στερηθοῦν οἱ τεχνικοὶ αὐτὸν τὸν πολιτισμό; Ὁ ἀνθρωπισμὸς μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἰδεῶδες κάθε ἀνθρώπου. Ὅχι μόνο γιατί κάθε ἄτομο ἔχει δικαίωμα στὴν παιδεία, ἀλλὰ προπαντὸς διότι μόνον ἔτσι ἀποτρέπονται οἱ κίνδυνοι πού ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς ἐγκυμονεῖ. Ὁ καταμερισμὸς: τεχνικὴ παιδεία στοὺς τεχνικοὺς καὶ ἀνθρωπιστικὴ στοὺς λοιπούς, φθείρει τὴν παιδεία ἀμφοτέρων. Ὁ ἀνθρωπος εἶναι ἓνας, ἑνιαῖος καὶ ἀδιαφρετος. Εἶναι ἄτομο, δηλαδὴ ἄτμητο. Ἄς μὴν ἀπατώμεθα, ὁμως. Ἡ παιδεία ἀπαιτεῖ καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ παιδευομένου. Συνεπῶς, μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ὁ τεχνικός, πού με τὴν πλούσια δημιουργικὴ του ἔφεση νὰ μετασχηματίσῃ τὸ ὑλικό του καὶ νὰ ἀρθῆ σὲ ὑψηλὲς σφαῖρες παιδείας. Καὶ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καὶ ὁ ἀνθρωπος πού ἀσχολήθηκε με τοὺς κλασσικοὺς ὄλων τῶν αἰώνων, ἀλλὰ ἐλλείπει δημιουργικῆς πνοῆς ἔμεινε ἀμεταποίητος στὶς χαμηλὲς σφαῖρες τῆς ἀπομνημονεύσεως. Ἄρα μόνον ἡ γενικὴ ἀνθρωπιστικὴ παιδεύση ἐγγυᾶται τὴν πλήρη ἀξιοποίηση τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, πού ἀπόκεινται σὰν λαθάνουσες δυνατότητες στὸν βιολογικὸ κορμὸ τοῦ ἔθνους.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παιδευμένης συνειδήσεως εἶναι δύο: Πρῶτον, ἡ παιδευμένη συνείδηση ἔχει πολλὰ διαστάσεις. Ἀπλώνεται στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας· βιώνει τὴν ἱστορικὴ περιπέτεια τῆς ἀνθρωπότητος· βιώνει τὴν μοῖρα τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅσο πιὸ πλούσια εἶναι ἡ συνείδηση, σὲ τόσες περισσό-τερες διαστάσεις ἐξακτινώνεται: στὴν γνωστικὴ, στὴν ἠθικὴ, στὴν αἰσθητικὴ, στὴν φιλοσοφικὴ, στὴν μεταφυσικὴ. Δεύτερον, ἡ παιδευμένη συνείδηση ζεῖ μιὰ ἐνεργὸ ζωὴ καὶ δὲν ἐπαναπαύεται ποτέ· τὴν κατέχει μιὰ διαρκὴς πνευματικὴ ἀνησυχία. Ζεῖ μέσα σὲ μιὰ δημιουργικὴ ἐλευθερία.

8. Ἀλλαγὴ μεθόδων διδασκαλίας

Ἐγείρεται, ὁμως, τὸ ἀκόλουθο σοβαρὸ ἐρώτημα: Ἐὰν ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία εἶναι γιὰ τοὺς τεχνικοὺς, τότε πού θὰ εὔρουν τὸν καιρὸ οἱ τεχνικοὶ νὰ τὴν ἀφομοιώσουν; Ἡ δικαιολογία τῆς ἐλλείψεως χρόνου ἔχει πολλὴ πέραση στὴν ἐποχὴ μας. Τὶς περισσότερες, ὁμως, φορὲς πρόκειται γιὰ ἔλλειψη διαθέσεως. Ἐὰν ἀπὸ τὰ πρῶτα στάδια τῆς σχολικῆς ἐκπαιδεύσεως προκληθῆ ὁ ἔρωτας γιὰ τὰ ἀνθρωπιστικὰ γράμματα, τότε ὁ ἐρωτευμένος θὰ ὑποκλέπτῃ καιρὸ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἀσχολίες του. Ἄλλὰ συνήθως τὸ σχολεῖο κατορθώνει νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἀπέχθεια πρὸς τοὺς κλασσικοὺς. Διότι συνήθως δίδεται στὶς πεινασμένες γιὰ οὐσία ψυχῆς τῶν μαθητῶν τὸ τσόφλι τοῦ καρποῦ καὶ ὄχι ἡ ψύχα του. Καὶ ἡ δικαιολογία τῆς ἐλλείψεως χρόνου ἔχει βεβαίως ἐρείσματα. Ἄς σημειώσουμε ἐν προκειμένῳ ὅτι, γιὰ τὴν ἀφομοίωση τοῦ τεραστίου ὑλικοῦ, πού τίθεται σήμερὰ ἐνώπιον τοῦ ἐκπαιδευομένου, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ χρησιμοποιηθοῦν καινούργια συστήματα. Ἡ ἐγχρωμὴ φωτογραφία, ἡ προβολὴ φωτεινῶν εἰκόνων, τὸ μαγνητόφωνο, ὁ κινηματογράφος, οἱ εὐκολίες

ταξιδιών κλπ. παρέχουν την δυνατότητα να άφομοιώση ο έκπαιδευόμενος όχι μόνο σε πάρα πολύ συντομώτερο χρονικό διάστημα, από όσο έχρειάζετο προηγουμένως, αλλά και πολύ καλλίτερα.

Έτσι, άλλωστε, θα άπαμβλυνθούν οι δυσμενείς έπιπτώσεις τής ειδικεύσεως. Η άποκλειστική, όλοκληρωτική και στεγνή ειδίκευση μπορεί να προωθή τον τεχνικό πολιτισμό, αλλά δέν προωθεί τον πνευματικό πολιτισμό. Στρεβλώνει το άτομο, από σφαιρικό άνθρωπο τον κάνει ειδικευμένο έργολείο. Η ειδίκευση, βεβαίως, είναι ανάγκη, αλλά είναι και κίνδυνος. Είναι μιá άλλη πρόκληση του βιομηχανικού πολιτισμού κατά τής άκεραιότητός μας.

Οι διαδικασίες του πολιτισμού μας άυτονομούνται από τή θέληση του ανθρώπου. Έτσι, άφου ταπείνωσαν το άτομο, πηγαίνουν άργά, αλλά βέβαια, να το έξαφανίσουν μέσα στην μαζοποίηση. Και κάθε μέρα και περισσότερο το μετατρέπουν σε τεχνικό έξάρτημά τους.

9. Ο πύργος τής Βαβέλ

Η νεώτερη σκέψη ξαναγυρίζει στα πρώτα μυθολογήματα τής ανθρωπότητας και διαπιστώνει με έκπληξη πώς περικλείουν άλήθειες πολύ σημαντικές για την ύπαρξη του ανθρώπου. Όταν είχε συνταχθή το βιβλίο τής Γενέσεως τής Παλαιάς Διαθήκης, είχαν προηγηθή και είχαν κλείσει τον κύκλο τους δύο ύπερχλιετείς πολιτισμοί: τής Αιγύπτου και τής Βαβυλώνας. Υπήρχε συνεπώς σοβαρή έμπειρία των έγκοσμίων, για να διοχετευθή στο κείμενο. Βλέπουμε, λοιπόν, στους πρωτόπλαστους να τίθεται πρόβλημα έκλογής. «... από δέ του καρπού του ξύλου... μη άψησθαι αυτού». Και πράγματι το πρόβλημα τής έκλογής είναι θεμελιώδες στον άνθρωπο. Είναι δέ και κινδυνώδες: διότι ο άνθρωπος, βραχυπρόθεσμα συμφεροντολόγος και έπιρρεπής στους πειρασμούς, προτιμά την εύκολη λύση. Και χάνει τον παράδεισο. Η βιομηχανική κοινωνία έφερε στο προσκήνιο τής ιστορίας το σύνολο του πληθυσμού και του θέτει προβλήματα έκλογής τρόπου ζωής. Και δέν αντιλαμβάνεται ότι εκλέγει το άγχος. Δέν θα έπιμείνω, αλλά σās ύπενθυμίζω μόνο τον τρόπο, με τον όποιο έθεσε το πρόβλημα τής έκλογής και ο Πλάτων στην Πολιτεία του.

Περαιτέρω, το γεγονός ότι ο Θεός δέχτηκε την θυσία του ποιμένου Άβελ και όχι του γεωργού Κάιν μάς δείχνει πώς ο Θεός που ενδιαφέρεται για την ψυχή του ανθρώπου ήταν δυσμενής έναντι τής οικονομικής προόδου, που αντιπροσώπευε η γεωργία, έν σχέσει με τον ποιμενικό τρόπο ζωής. Και ο προοδευτικός έβαψε τα χέρια του με άδελφικό αίμα.

Άν θέλουμε στις ιστορίες τής Γενέσεως να βρούμε ένα ιστορικό νόημα, και αν θέλουμε να μη καταφρονούμε την πείρα των δύο μεγάλων πολιτισμών, από τους όποιους πολλά έχουμε πάρει, εκτός ίσως την σοφία τους, συμπεραίνουμε πώς οι άνθρωποι από τότε άντελήφθησαν πώς ο πολιτισμός περικλείει μακροπροθέσμως επικίνδυνες δυνατότητες.

Και φαίνεται πώς έμεις, που με τή λεπτή νοημοσύνη μας διαπιστώνουμε

τὴν σύσταση τοῦ ἠλεκτρονίου, δὲν ἐννοοῦμε τὴν κρισιμότητα τῆς θέσεώς μας ὡς ἀνθρωπίνων υπάρξεων. Αὐτὸ ἴσως μαρτυρεῖ πὼς ἔχουμε προχωρήσει ἀρκετὰ στὸ κτίσιμο τοῦ πύργου τῆς Βαβέλ.

10. Ἡ εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου

Στὸν ὄρυμαγδὸ τῶν συγχρόνων βιομηχανικῶν πόλεων διαπομπεύονται τὰ ἅγια τῆς ἀνθρωπότητος. Πίστεις θρησκευτικές, παραδόσεις πανάρχαιες, ἀξίες πνευματικές, ἀξίες ἠθικές. Ὅλα ἐκποιοῦνται ἔναντι ἀδρᾶς ἀμοιβῆς σὲ ὑλικά ἀγαθὰ. Καὶ πλανᾶται μιὰ σύγχυση πνευματική, παρατηρεῖται μιὰ ραγδαία μετατόπιση ἐνδιαφερόντων, μιὰ ἀγχώδης ἀβεβαιότης, μιὰ κατάπτωση τῶν ἠθικῶν δυνάμεων. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀποκαλυπτικοῦ τύπου ἀναστάτωση προβάλλουν στὴν παγκόσμια σκηνὴ σωτηριολογικά κηρύγματα. Καὶ παίρνουν τὴν μορφή ἐπιστημοσύνης. Ζητᾶνε μιὰ προσωρινὴ ὑποδούλωση γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἐλευθερία, ζητᾶνε τὴν ἀπεμπόληση τῶν ἀξιώσεων τοῦ ἀτόμου γιὰ ἓνα ἀφηρημένο γενικὸ καλὸ, ζητᾶνε τὴν συγκεκριμένη ἠθικὴ στράτευση γιὰ μιὰ ἀφηρημένη ἠθικὴ. Προσφέρουν μιὰ προκατασκευασμένη κοσμοαντίληψη γι' αὐτοὺς ποὺ βαρύνονται νὰ σκεφτοῦν γιὰ λογαριασμό τους. Προσέξτε. Ἄν δὲν προσφέρουν στὸ ἄτομο τὴν πλήρη δημιουργικὴ πνευματικὴ ἐλευθερία, ὅπως τὴν περιγράψαμε παραπάνω, πρόκειται περὶ ἀπάτης. Τὸ νόμισμα εἶναι κίβδηλο.

Ἡ οὐσιαστικὴ παιδεία παρέχει στὸ ἄτομο τὴν λυδία λίθο γιὰ τὸν ἔλεγχο αὐτό. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλους αἰῶνας, ὁ δικὸς μας αἰῶνας χρειάζεται ἀπεγνωσμένα τὴν Παιδεία. Εἶναι ἡ βασιλικὴ ὁδὸς σωτηρίας ἀπὸ τὴν περίπτωξη τῆς μαζοποιήσεως καὶ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ δεσποτισμοῦ, ἡ τῆς καταστροφῆς.

Μιὰ ωραία ἐξεικόνιση τοῦ νοήματος τῆς οὐμανιστικῆς παιδείας μᾶς παρέχει ὁ ἐξῆς στίχος ἀπὸ τὶς Ἰνδικὲς Βέδες :

«Τὸ σύμπαν αὐτὸ εἶναι ὅμοιο μὲ πολὺφωτο, καὶ ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς, ἓνα κερί. Ἄν δὲν καίωμε, δλόκληρο τὸ πολὺφωτο σκοτεινιάζει».

Ἡ παιδεία, ἀκριβῶς αὐτὸ ἐπιδιώκει· νὰ ἀνάψῃ ὅλα τὰ κεριά στὸ πολὺφωτο τοῦ σύμπαντος.

Κάθε ἄτομο φέρει ἓνα μέρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ ἡ συναίσθησις αὐτὴ τῆς εὐθύνης γίνεται ὀδυνηρώτερη ὅσο σμικρύνεται ἡ δραστηριότητά της μέσα στὴν προϊοῦσα σμικρυνση τοῦ ἀτόμου. Αὐτὴ, ὅμως, τὴν σμικρυνση караδοκοῦν οἱ δυνάμεις τοῦ ὀλέθρου, ποὺ ἐκτρέφει τὸ παρὸν σὰν δυνατότητα. Καὶ ἡ συναίσθησις αὐτὴ τῆς εὐθύνης γίνεται ἐντονότερη, ὅσο ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι στὸ ἄρμα τῆς ἱστορίας ποὺ ἐποχοῦμεθα κρατοῦμε τὰ ἡνία ὀλίγων ἀλόγων μόνον. Ἄν δὲν τὰ ἐλέγχουμε ἐνσυνειδήτως, τότε μπορεῖ σὲ μιὰ ὀλέθρια στιγμή, νὰ ἀφηνιάσουν. Ἦδη, ἡ σκιά ποὺ ρίχνει στὶς ψυχές μας τὸ ἐνδεχόμενο ἐνὸς ἀτομικοῦ πολέμου, ὑπογραμμίζει μὲ τὴ φρίκη τῆς τὶς παρατηρήσει μας αὐτές.

11. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία

Ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει πατρίδα. Πατρίδα ἔχει ἡ παιδεία. Ἡ ἐπιστήμη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔχει κατὰ πολὺ ξεπερασθῆ. Ἡ παιδεία τους, ὅμως, δὲν ξεπεράσθηκε.

Ἐμεῖς σήμερα γιὰ νὰ ζήσουμε μέσα στὸν σύγχρονο κόσμον ἐπιβάλλεται νὰ μάθουμε τὴν ἐπιστήμη. Πρέπει πάση θυσίᾳ νὰ ἐκπαιδευτοῦμε στὴ σύγχρονη τεχνικὴ γιὰ νὰ ἐπιζήσουμε. Ἐνα ἔθνος, ὅμως, δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ μιὰ ἀπλῆ φυτικὴ ἐπιβίωση. Θέλει νὰ εἶναι καὶ πρῶτο. Θέλει νὰ συμβάλλῃ κι' αὐτὸ μὲ τὶς δυνάμεις του στὴν προώθηση τοῦ πολιτισμοῦ. Ἄλλωστε, αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ τὸν ζήσῃ τὸν πολιτισμὸ ὡς βαθεῖά του. Ἔτσι, θὰ ἀναπτύξῃ τὸν πυρῆνα τῆς ὑπάρξεώς του, δηλαδὴ τὴν γνησιότητά του καὶ τὴν αὐθεντικότητά του: μὲ μιὰ λέξη: τὴν ἀλήθεια του. Δικαιώνει τὴν ὑπαρξή του προπορευόμενον καὶ ὄχι δορυφορώντας. Τὸ ὅτι θὰ ἔρθουμε πρῶτοι στὴν σύγχρονη ἐπιστήμη, εἶναι δύσκολο νὰ τὸ φαντασθῆ κανεὶς. Μποροῦμε, ὅμως, νὰ ἔρθουμε πρῶτοι στὴν παιδεία. Στὸν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον δὲν εἴμασταν πρῶτοι στὴν κατασκευὴ μιᾶς πολεμικῆς μηχανῆς. Σταθήκαμε, ὅμως, πρῶτοι πάνω ἀπὸ ὄλους τοὺς λαούς, ὅταν δεῖξαμε πῶς ἡ ψυχὴ ρεζίλευει τὶς πολεμικὲς μηχανές.

Ἐχομε κληρονομήσει ἀπὸ τοὺς προγόνους μας μιὰ ψυχὴ ὠραία, ὑπερήφανη, δημιουργικὴ. Μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ μυαλοῦ μας θὰ ἀγωνισθοῦμε νὰ φτιάσουμε τὴν ἐπιστήμη γιὰ νὰ ζήσουμε. Ἄλλὰ καὶ μὲ τὴν καλλιέργεια αὐτῆς τῆς ψυχῆς μποροῦμε νὰ θέσουμε σὲ κυκλοφορίαν νέες ἀξίες, ποὺ νὰ δίνουν νέο περιεχόμενο στὸν ἀνθρώπον τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς.

Ὁ Werner Jaeger, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του στὴ σπουδὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας, σημειώνει τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς πολιτισμὸς —λέγει— ἀναπτύχθηκε ὄχι καταστρέφοντας προηγούμενους τύπους, ἀλλὰ πάντοτε μεταβάλλοντάς τους. Τὸ νόμισμα ποὺ κυκλοφοροῦσε δὲν ἀπερρίφθη σὰν ἄχρηστο. Τοῦ ἐτέθη καινούργια σφραγίδα. Ὁ κανόνας τοῦ Φίλωνος "μεταχάρατε τὸ θεῖον νόμισμα" κυριαρχοῦσε στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ, ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ὡς τὸν Νεοπλατωνισμὸ καὶ τοὺς Χριστιανούς Πατέρες».

* * *

Περιουσία μας εἶναι αὐτὸ τὸ «θεῖον νόμισμα» καὶ καθήκον μας εἶναι νὰ κάνουμε τὴ νέα μεταχάραξη βάσει τῶν δεδομένων τῆς ἐποχῆς μας.

Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες δὲν καλούμεθα, σήμερα, μὲ τὴν ἐκπαίδευσή μας νὰ διατρέξουμε τὸν διαστημικὸ χῶρον. Καλούμεθα ὅμως νὰ καλύψουμε μὲ τὴν παιδεία μας τὸν κενὸ ψυχικὸ χῶρον τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς.

Δυὸ φορές, τουλάχιστον, ἀνάψαμε τὸ πολύφωτον τοῦ σύμπαντος μὲ φῶς ἑλληνικόν. Τώρα, ποὺ τὸ πολύφωτον αὐτὸ ὅσον πάει σκοτεινιάζει, ἄς φιλοδοξοῦμε νὰ τὸ ἀνάψουμε καὶ πάλι μὲ μιὰ νέα ἑλληνικὴ παιδείαν.